

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ОСВІТНІХ ЕКОЛОГІЧНИХ ЕКСКУРСІЙ У ПРИРОДУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Наталія ВЛАСЕНКО,

кандидат біологічних наук, доцент кафедри початкової освіти;
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Інна ХОДУЛІЙ,

здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти;
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

***Анотація.** У статті проаналізовано роль освітніх екологічних екскурсій у початковій школі. Досліджено поняття освітня екологічна екскурсія, проаналізовано ключові аспекти організації та проведення освітніх екологічних екскурсій у природу в початковій школі. Зосереджено увагу на методології проведення освітніх екологічних екскурсій у природу для молодших школярів.*

***Ключові слова:** освітні екскурсії, екологічні екскурсії в природу, початкова школа, початкові класи.*

FEATURES OF ORGANIZING AND CONDUCTING EDUCATIONAL ENVIRONMENTAL EXCURSIONS IN NATURE IN PRIMARY SCHOOL

Nataliia VLASENKO,

Inna KhODULIY

***Abstract.** The article analyzes the role of educational ecological excursions in primary school. The concept of an educational ecological excursion is studied, the main organizations and conduct of educational ecological excursions to nature in primary school are analyzed. The focus is on the methodology of conducting educational ecological excursions to nature for younger schoolchildren.*

***Keywords:** educational excursions, ecological excursions to nature, primary school, primary grades.*

Метою освітніх екологічних екскурсій є формування екологічної культури, розширення знань про навколишнє середовище, розвиток естетичного сприйняття природи, виховання любові до рідного краю та дбайливого ставлення до його

екосистем, а також організація активного та пізнавального відпочинку. Важливе місце екскурсіям в освітньому процесі початкової школи відводили Й. Песталоцці, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. Численні дослідження О. Білан, М. Горопахи, В. Зебзеєвої, Л. Іщенко, В. Маршицької, Г. Тарасенко вказують на значимість екскурсій для формування природничої компетенції учнів.

Методологія створення освітньої екологічної екскурсії включає кілька основних етапів: аналіз попиту, визначення мети й завдань, планування, організація та проведення, а також підбиття підсумків. Дослідники пропонують різні підходи до структурування цих етапів. Наприклад, Л. Ноздріна [13] і І. Скрипченко [15] пропонують виокремити ключові складові процесу підготовки екскурсії [14].

Аналітичний етап передбачає врахування потреб цільової аудиторії, оцінку можливостей організатора та екологічних ресурсів, визначення теми, термінів проведення, мети, завдань і концепції екскурсії.

Планувальний етап включає добір природних об'єктів для екскурсії, делегування обов'язків і контроль виконання, складання робочого плану-графіку, розробку маршруту, підготовку інформації про туристичні об'єкти та логістичну організацію.

Організаційний етап охоплює створення бази даних, підготовку матеріалів, обхід маршруту, складання контрольного тексту, технологічної карти, визначення тривалості, таймінгу та кілометражу.

Діяльнісний етап передбачає розробку документації та підрахунок вартості, проведення пробної екскурсії, проведення затвердженої екскурсії.

Заключний етап зосереджений підведення підсумків, аналіз результатів проведеної екскурсії.

Підготовка освітніх екологічних екскурсій є складним і багатоетапним процесом, який враховує як особливості екскурсійних об'єктів, так і рівень розвитку туристичної інфраструктури регіону. Важливим аспектом є аналіз природного середовища, що передбачає дослідження територій, які будуть включені до маршруту. Зокрема, необхідно ідентифікувати екологічно цінні ділянки, які можуть стати прикладом гармонійного співіснування людини й природи, а також

території, що демонструють актуальні екологічні проблеми. Це дозволяє не лише підвищити екологічну обізнаність учасників екскурсії, але й зосередити їхню увагу на шляхах вирішення таких проблем.

Джерела інформації для підготовки освітніх екологічних екскурсій включають широкий спектр ресурсів. Серед них – наукові статті, публікації у друкованих виданнях та Інтернеті, довідкова література з екології, карти місцевості. Особливе значення мають бесіди та консультації з фахівцями-екологами, які можуть надати актуальні дані про стан екосистем, цікаві факти про природні об'єкти та рекомендації щодо вибору оптимального маршруту. Такий підхід забезпечує наукову обґрунтованість екскурсії та робить її максимально пізнавальною.

Вибір місця проведення екскурсії повинен враховувати логістичні особливості, зокрема транспортне забезпечення. Важливо ретельно проаналізувати всі можливі варіанти дістатися до місця, оцінюючи їхню екологічність, вартість і зручність для учасників. Наприклад, перевагу можна надати громадському транспорту, велосипедам або пішохідним маршрутам, які мають мінімальний негативний вплив на довкілля. Також потрібно врахувати фізичні можливості учасників екскурсії, щоб уникнути перевтоми та забезпечити комфортне пересування.

Важливим моментом є баланс між інформативністю та рекреаційним характером екскурсії. Вибраний маршрут має не лише сприяти підвищенню екологічної свідомості, але й створювати умови для відпочинку, що дозволяє учасникам краще засвоїти інформацію та отримати емоційне задоволення від перебування на природі. Тому при плануванні маршруту доцільно врахувати місця для відпочинку, наприклад, зони для пікніка чи оглядові майданчики, які водночас мають екологічну та естетичну цінність.

У результаті правильно підготовлена освітня екологічна екскурсія стає ефективним інструментом екологічної освіти, сприяючи формуванню в учасників глибокого усвідомлення важливості збереження природи та екосистем [11].

Незалежно від рівня обізнаності організатора з місцевістю, перед початком екскурсії необхідно здійснити попередню перевірку маршруту. За кілька днів до запланованої екскурсії гід має обстежити місцевість, щоб переконатися у відповідності маршруту плану, визначити можливі потреби та організувати умови для індивідуальних і колективних спостережень. Такий

підхід дозволяє не лише детально ознайомитися з майбутнім місцем проведення екскурсії, але й передбачити потенційні труднощі та запобігти їм.

Відбір об'єктів для екологічних екскурсій є важливим і відповідальним етапом, що вимагає ретельного аналізу. Основне завдання полягає у виборі найцікавіших і найбільш відповідних до теми об'єктів. Вони повинні бути зручними для спостереження, дослідження та вивчення учасниками, а їхнє розташування має сприяти комфортному пересуванню. Для кожного обраного об'єкта складається інформаційна картка, що містить основні характеристики, пізнавальну цінність та рекомендації щодо його огляду.

При відборі екскурсійних об'єктів враховується їхня наукова та освітня значимість, типовість або унікальність у контексті загальної природи регіону, а також доступність. Такий підхід забезпечує не лише інформативність екскурсії, а й сприяє її ефективному проведенню, допомагаючи учасникам краще пізнати природні особливості місцевості [12].

Маршрути екологічних екскурсій формуються за тематичним принципом, де кожен об'єкт стає частиною загальної концепції маршруту. У випадку вивчення великого об'єкта екскурсійна група зупиняється для детального ознайомлення з його характеристиками та особливостями. Якість підготовки екскурсії значною мірою впливає на її успішність та ефективність [7].

Екскурсія починається з організованої зустрічі групи на стартовій точці маршруту та вступного слова гіда. Важливо, щоб учасники розташовувалися так, аби мати в полі зору і екскурсовода, і об'єкт. Водночас гід повинен контролювати розташування групи та зберігати візуальний контакт із об'єктом і слухачами. Для кожного етапу екскурсії заздалегідь визначається конкретний час, який фіксується у плані заходу. Найчастіше використовуювані методи подачі інформації під час екскурсії – це опис і характеристика, що дозволяють демонструвати причинно-наслідкові зв'язки між об'єктами.

Основна частина екскурсії побудована на колективному спостереженні. Завдання гіда – акцентувати увагу учасників на характерних особливостях природних об'єктів чи явищ. Для цього використовуються різні методи: розповідь, пояснення чи уточнення.

Особлива увага приділяється питанням, які стимулюють учасників порівнювати об'єкти, знаходити їх подібності та

відмінності, а також встановлювати зв'язки між природними явищами. Наприкінці основної частини учасникам пропонується час для індивідуальних спостережень та збору природничого матеріалу. Проте, якщо передбачено завдання із збирання матеріалів, їх кількість повинна бути суворо обмежена. Це сприяє зосередженню уваги на окремих видах рослин і тварин, а також виховує бережливе ставлення до природи.

Загальне враження від екскурсії значною мірою залежить від особистості гіда. Він повинен майстерно володіти словом, вільно і доступно подавати інформацію, висловлюватися змістовно, але лаконічно [3, 6]. Гід має бути відкритим до спілкування, проявляти повагу до кожного учасника, враховувати їхній емоційний стан, а також демонструвати спокій і витримку у взаємодії з групою.

Для формування у молодших школярів уявлень про природні об'єкти та явища, а також розкриття їх сутності та властивостей використовуються різноманітні методи навчання: словесні, наочні та практичні. Ефективність цих методів значною мірою залежить від творчого підходу та професіоналізму вчителя. Однак на уроці не завжди можливо показати всі аспекти пристосування організмів до середовища, продемонструвати взаємозв'язки в природі або природні явища. Тому для доповнення уроків використовуються інші форми організації навчання, такі як позаурочні заняття, позакласні заходи, домашні завдання чи літня практика учнів [5].

Позаурочна діяльність тісно пов'язана з навчальною програмою. Згідно з вимогами, учні виконують завдання в куточках живої природи, на географічних майданчиках або навчально-дослідних земельних ділянках, а також проводять спостереження у природі. Наприклад, у куточках живої природи діти вивчають умови, необхідні для росту та розвитку кімнатних рослин, зокрема світло, вологу і підживлення. Такі завдання зазвичай виконуються перед уроками, присвяченими відповідній темі. Під час занять учні діляться результатами своїх спостережень, доповідають про виконану роботу і демонструють отримані дані [1, 3]. Важливе значення під час вивчення природознавчого матеріалу мають екскурсії. Екологічна екскурсія – це особливий вид навчальних занять, що проводяться поза школою: на луках, у полі, лісі, саду тощо [1, 8]. Байбара Т. до кожного виду уроку-екскурсії пропонує окрему

макроструктуру. Таким чином, вступна екоекскурсія має такі етапи:

- організація класу;
- постановка мети і завдань уроку;
- засвоєння нових знань, умінь і навичок;
- підсумок уроку;
- домашнє завдання.

Макроструктура поточної екологічної екскурсії, крім наведених етапів, включає ще й такі:

- перевірка засвоєних знань, умінь і навичок;
- узагальнення та систематизація засвоєних знань, умінь і навичок;
- застосування засвоєних знань, умінь і навичок.

Основним етапом підсумкової екологічної екскурсії є систематизація та застосування засвоєних знань, умінь і навичок. На підсумковому уроці зростає самостійність школярів [10].

На екологічних екскурсіях, як і на уроках природознавства, учні безпосередньо ознайомлюються з предметами та явищами природи. Однак, на відміну від занять у класі, тут вони спостерігають об'єкти в їхньому природному середовищі, де вони існують у взаємодії з іншими компонентами екосистеми. У класній кімнаті об'єкти часто розглядаються ізольовано, що не дає можливості повною мірою зрозуміти їх зв'язки з навколишнім середовищем. Екскурсії дозволяють глибше пізнати різноманітність природних явищ, вивчити взаємозв'язки між організмами, а також їх адаптацію до умов існування. Вони конкретизують теоретичний матеріал, пов'язують навчання з реальним життям і природою, сприяють розвитку краєзнавчої діяльності учнів. Крім того, перебування на свіжому повітрі під час екскурсій сприяє фізичному загартуванню дітей і розвитку в них спостережливості та інтересу до дослідження природи рідного краю [4].

Екскурсії також виконують важливу виховну функцію. Вони допомагають учням побачити красу і багатство рідного краю, виховують дбайливе ставлення до природи, акцентують увагу на важливості раціонального використання природних ресурсів.

Екскурсії з природознавства повинні бути інтегровані в загальний навчальний процес. Навчальна програма передбачає мінімальну кількість обов'язкових екскурсій для кожної теми, проте вчитель має право коригувати тематику, якщо це сприяє

кращому засвоєнню матеріалу. Програма також визначає орієнтовний розподіл екскурсій за класами та річний план.

Наприклад, у 3-му класі передбачені екскурсії, що охоплюють вивчення форм рельєфу, ґрунтів, водойм, корисних копалин, рослинного і тваринного світу, а також праці людей. У 4-му класі екскурсії спрямовані на формування навичок орієнтування на місцевості за допомогою Сонця, компаса та місцевих ознак [4, 9]. Усі екскурсії, що проводяться в початкових класах, можна розподілити на 3 групи:

- екскурсії в природу;
- екскурсії на виробництво;
- екскурсії в музеї [4].

Екскурсії в природу проводяться з метою спостереження об'єктів і явищ у природі і з'ясування їх взаємозв'язків із середовищем. Наприклад, вивчаючи у 3-му класі тему «Рослинний і тваринний світ прісних водойм», із зовнішнім виглядом окремих водних тварин можна ознайомитись у класі. Але коли потрібно вивчати умови життя у водоймі, встановити взаємозв'язки між рослинами і тваринами, подивитись, які тварини живуть на дні, які – у заростях водяних рослин, як хижакі нападають на здобич тощо, доцільно проводити екскурсії на водоймище. На екскурсіях у природу легше на конкретному матеріалі спостерігати найпростіші закономірності в природі (взаємозв'язок різноманітних явищ природи залежно від сезонних змін, результати дії води в природі тощо).

Екологічні екскурсії на виробництво, згідно з програмою з природничої освітньої галузі, проводять: на місце розробки місцевих корисних копалин (3-й клас); на тваринницьку ферму (3-й клас) для ознайомлення із сільськогосподарськими тваринами та працею людей; на поле для ознайомлення з рослинами, тваринами і працею людей [10].

Під час екскурсій на сільськогосподарське виробництво учитель має показати дітям, як людина, оволодіваючи наукою, перетворює тваринний і рослинний світ в інтересах суспільства. На таких екскурсіях в учнів розвивається інтерес до різних видів виробництва, що має профорієнтаційне значення.

Екскурсії до музеїв, виставок та інших об'єктів відіграють важливу роль у вивченні природничої освітньої галузі. Під час таких заходів учні мають змогу ознайомитися з різноманітністю рослинного і тваринного світу, особливостями праці людей та

досягненнями господарства. Деякі екскурсії проводяться на початку вивчення теми як вступні, що дозволяє вчителю використовувати їх результати у подальших уроках. Інші екскурсії можуть бути частиною навчального процесу (поточні) або завершувати вивчення теми, підсумовуючи матеріал (оглядові чи підсумкові екскурсії), наприклад, після закінчення певної пори року [4].

Кожна екскурсія вимагає ретельної підготовки як з боку вчителя, так і з боку учнів. Вчитель повинен чітко визначити тему та мету заходу, а також розробити його зміст. Перед проведенням екскурсії педагог самостійно проходить запланований маршрут. Це дозволяє уточнити деталі, впевнитися у наявності всіх необхідних об'єктів, оцінити тривалість кожного етапу і підготуватися до можливих ситуацій.

Після перевірки маршруту складається детальний план екскурсії з дітьми, в якому визначається послідовність її проведення. Важливо заздалегідь підготувати все необхідне обладнання: папки для збору рослин, совочки, ножі для викопування, сачки для ловлі комах тощо. Учнів інформують про екскурсію напередодні або на попередньому уроці, пояснюючи її мету, маршрут, тривалість, необхідне спорядження і вимоги до одягу [4, 5].

Учитель повинен обов'язково провести бесіду з техніки безпеки, а також розбити учнів на групи для проведення самостійної роботи.

У структурі уроку-екскурсії можна виділити такі етапи:

- організаційний момент (0,5-1 хв.);
- вступна бесіда (2-3 хв.);
- самостійна робота (20-25 хв.);
- бесіда за матеріалами самостійних робіт (10-15 хв.);
- підсумок уроку (2-3 хв.);
- хвилинка календаря (2-3 хв.).

Вступну бесіду до екскурсії можна провести як у класі, так і безпосередньо на місці її проведення. Вчитель знайомить учнів з темою, метою, завданнями та планом екскурсії. Рекомендується обговорити план екскурсії з учнями, дозволяючи внести певні зміни. Під час бесіди також нагадають про правила поведінки під час екскурсії [2, 4]. Вчитель повинен пам'ятати, що він несе відповідальність за здоров'я і безпеку дітей на протязі всього заходу. На цьому етапі кожній групі учнів даються завдання для

самостійної роботи, організовується виконання цих завдань, призначаються відповідальні за підготовку обладнання тощо.

Найважливішим етапом екоекскурсії є самостійна робота учнів, під час якої з метою засвоєння, систематизації та застосування знань, умінь і навичок діти проводять спостереження за предметами й об'єктами неживої і живої природи. Спостереження проходить за питаннями-завданнями. Ці завдання повинні допомогти учням провести порівняння об'єктів, що вивчаються, розглянути об'єкт за частинами, дати характеристику окремим якостям предмета тощо. Проводячи зимову екскурсію в природу (ліс, парк, лісосмугу) з метою виявлення змін, що відбулися порівняно з осіннім сезоном, учитель може запропонувати дітям для самостійної роботи такі питання-завдання: визначити товщину снігового покриву в різних місцях (на узліссі, в лісі – серед дерев і на галявині); перевірити, як зимують трави; назвати дерева, що скидають листя і в яких вони залишаються на зиму; знайти березу, сосну, ялину, дуб і визначити, чим вони відрізняються між собою; зрізати гілочки дерев, кущів для куточка живої природи; зібрати насіння, плоди дерев, кущів для виготовлення колекції; розглянути шматочок кори з пня та знайти личинки, лялечки, дорослі комахи, що знаходяться там у заціпенінні; провести спостереження за осілими та зимуючими птахами (описати їхній зовнішній вигляд, поспостерігати за живленням, поведками тощо); описати зовнішній вигляд звірів, яких ти побачив [3, 6].

До завдань на екскурсії слід включати лише той матеріал, який можна безпосередньо вивчити в природних умовах. Якщо учні на цей момент не можуть побачити певні явища, не варто про це говорити, хоча в окремих випадках це може бути доречно. Наприклад, варто зазначити факт відсутності деяких комах чи птахів, які вже відлетіли на зиму.

Під час екскурсії важче зосередити увагу дітей, ніж у класі, тому важливо використовувати різноманітні методи і прийоми роботи. Учні можуть робити зарисовки, записи, вимірювання, збирати матеріал для колекцій, гербаріїв і проводити спостереження відповідно до завдань.

Після завершення самостійної роботи проводиться обговорення, де діти доповідають про результати своїх спостережень. Бесіда може бути проведена після виконання кожного завдання, яке виконують окремі групи.

Наприкінці екскурсії необхідно підсумувати всі отримані знання, підкреслити основні моменти, на яких учні зосередилися, відзначити кращих учасників та звернути увагу на дисципліну.

Також, під час екскурсії можна провести хвилинку календаря, де учні обговорюють зміни, що сталися протягом тижня в неживій природі, рослинному і тваринному світі, а також у праці людей. Якщо це включено в програму екскурсії, хвилинка календаря буде проводитись під час уроку.

Однією з особливостей освітніх екологічних екскурсій є організація спостережень та оформлення зібраного матеріалу у вигляді експонатів. Після повернення з екскурсії, рослини слід акуратно розкласти між аркушами паперу в гербарії для просушування. Частину рослин можна висадити в ящики із ґрунтом для подальших спостережень. Крім того, важливо оформити гербарії, препарати та колекції. Цю роботу можна виконувати під час позаурочних занять, таких як робота в куточку живої природи, на позакласних заняттях або як домашнє завдання.

В процесі збору матеріалу на екскурсії особливу увагу слід приділяти охороні природи. Часто кількість зібраних об'єктів може бути надмірною, і частина зібраного матеріалу викидається, що призводить до знищення корисних рослин і тварин. Тому важливо обмежувати кількість зібраних об'єктів. Наприклад, можна збирати тільки тих комах, які завдають шкоди сільському чи лісовому господарству, а також рослини, які вказані в навчальній програмі, якщо їх достатньо в даній місцевості. Однак рослини і тварини, занесені до Червоної книги, повинні лише спостерігатися, а їх ознаки вивчаються без втручання в природне середовище.

Екологічні освітні екскурсії є потужним інструментом для формування у учнів і ширшої аудиторії глибокого розуміння екологічних процесів та важливості збереження природних ресурсів. Вони надають можливість безпосередньо спостерігати за взаємодією різних компонентів природного середовища, що допомагає краще усвідомити, як кожен елемент впливає на загальну екологічну рівновагу. Такі екскурсії сприяють розвитку у учнів відповідального ставлення до природи та формують навички збереження природних ресурсів, що необхідні для підтримки екологічної стабільності на планеті.

Процес підготовки освітніх екологічних екскурсій вимагає ретельного планування та врахування низки важливих аспектів. На першому етапі необхідно здійснити аналіз попиту на екологічні екскурсії серед учнів, туристів або інших зацікавлених осіб. Це дозволяє зрозуміти, які екологічні теми та об'єкти найбільш цікаві та актуальні для конкретної аудиторії. Далі формується мета та завдання екскурсії, які повинні чітко відповідати навчальним цілям та сприяти розвитку екологічної свідомості.

Планування екскурсії включає визначення конкретних об'єктів, які будуть відвідуватися, та розробку маршруту, що дозволяє охопити всі ключові моменти. Важливо врахувати безпеку учасників, зручність маршруту, а також підготовку необхідного обладнання для збору матеріалу (наприклад, для створення гербаріїв, колекцій рослин, записів спостережень). Організація екскурсії передбачає також підготовку вчителя або гйда-екскурсовода, який має бути добре обізнаний з темою, здатний чітко і доступно передати інформацію, а також бути готовим до різних ситуацій, що можуть виникнути під час проведення заходу.

На етапі проведення екскурсії важливо забезпечити активну участь усіх учасників. Кожен з них має виконувати певні завдання, проводити спостереження, збирати матеріал, а також вести записи, робити малюнки або вимірювання, щоб отримати більш детальне уявлення про об'єкти, що вивчаються. Зібраний матеріал повинен бути належним чином зафіксований і оформлений, що дозволить пізніше використовувати його для подальшого навчання чи наукових досліджень. Крім того, важливо звернути увагу на етичні аспекти під час збору матеріалів – необхідно уникати шкоди для навколишнього середовища, не зриваючи рідкісні рослини, не лякаючи диких тварин.

Після проведення екскурсії важливим етапом є підбиття підсумків. Це дозволяє учням поділитися своїми спостереженнями та висновками, що вони зробили під час екскурсії. Вчитель чи гід повинні оцінити рівень засвоєння матеріалу, звернути увагу на те, як кожен учасник справився з виконанням завдань, а також виявити найбільш цікавих і відповідальних учасників. Заклучна частина екскурсії включає також рефлексію, де учні можуть поділитися своїми враженнями

і висловити думки щодо того, як отримані знання можуть бути застосовані в реальному житті для поліпшення екологічної ситуації.

Отже, освітні екологічні екскурсії є не лише навчальним процесом, але й важливим етапом виховання екологічної свідомості, розвитку особистої відповідальності за стан довкілля та формування позитивного ставлення до природи. Вони сприяють глибшому усвідомленню того, як важливо охороняти природу і зберігати її для майбутніх поколінь.

Таким чином, під час освітніх екологічних екскурсій важливо, щоб учитель сприяв формуванню у учнів екологічних знань, що є основою розуміння природи. Вчитель повинен навчити учнів правильному збору матеріалу, виховуючи при цьому дбайливе ставлення до природи та підкреслюючи важливість охорони навколишнього середовища.

Список використаних джерел:

1. Байбара Т. М. Методика навчання природознавства в початкових класах: навч. посіб. Київ: Веселка, 1998. 334 с.
2. Білянська М. М., Бондаренко Л. І., Лазебна О. М. Застосування методу інтерпретації в процесі проведення екскурсій екологічного спрямування. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. № 70. 2020. С. 36–41.
3. Войтович А. Ю. Екологічне виховання учнів початкових класів загальноосвітньої школи (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2016. 20 с.
4. Воронцова Т. В. Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» на засадах компетентнісного підходу. Київ : Вид-во «Алатон», 2019. 112 с.
5. Гаврило О. І. Екологічні екскурсії як форма екологічного виховання молодших школярів. *Актуальні питання природничо-математичної освіти*: збірник наукових праць ; Сумський державний педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми, 2018. Вип. №2 (12). С. 19–26.
6. Гуренкова О. Тенденції розвитку екологічної освіти в зарубіжних країнах. *World science*. 2016. № 11(15). С. 9–12.
7. Екологічні екскурсії – шлях до екологічної свідомості. Методичний посібник. URL: <https://naurok.com.ua/ekologichni-ekskursi-shlyah-do-ekologichno-svidomosti-87385.html> (дата звернення 28.10.2024р.).
8. Кобеньок Г. В. Теоретичні засади організації екологічних екскурсій в школі. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1392/1/H-Kobenek_ZZPK_IS_IPSP.pdf (Дата звернення 29.10.2024).
9. Коваль В. О. Екологічна компетентність учителя Нової української школи : навч.-метод. посіб. в таблицях і схемах. Чернігів : НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2019. 40 с.

10. Матвєєва Н. О. Теорія і методика виховання: формування екологічної культури молодших школярів: нав.-метод. посіб. Івано-Франківськ, 2013. 146 с.

11. Михайлова О. А. Перспективи розвитку екотуризму: природоохоронні території та історико-культурна спадщина. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vdakk/2010_1/17.pdf (Дата звернення 28.10.2024).

12. Наумова Т. О. Екскурсія як одна з провідних форм екологічної освіти учнів. <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/30.pdf> (Дата звернення 29.10.2024).

13. Ноздріна Л. В. Управління проєктами: підручник. Київ : ЦУЛ, 2010. 430 с.

14. Покоłodна М. М. Організація екскурсійної діяльності: підручник ; Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. 180 с.

15. Скрипченко І. Т. Інноваційні технології в туризмі : навч. посіб. Дніпро: Журфонд, 2021. 137с.